

ՔՅՈԹՈՒ ԽԱՆ.

ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐԿԻ ՄԻ ԿԱՅԱՆԻ ՇՈՒՐՁ

Ռոբերտ Սուքիասյան

Հոդվածում ներկայացվում են 1915 թ. Սեբաստիա նահանգի տեղահանության ճանապարհին տեղակայված կայաններից մեկում՝ Քյոթու խանում, տեղի ունեցած իրադարձությունները, մասնավորապես կոտորածն ու թալանը: Ուսումնասիրությունը կատարվել է հայկական արխիվներում, տպագիր մամուլում, առանձին գրքերում, հավաքածուներում տեղ գտած ակնատես-վերապրողների վկայությունների, երիտթուրքական դատավարությունների համատեքստում ի հայտ եկած փաստաթղթերի, ինչպես նաև թեմային նվիրված ուսումնասիրությունների համեմատական քննության հիման վրա: Հոդվածում քննարկվող նյութը ցույց է տալիս, որ «Ապահովագրական հանձնաժողով» անվանումը կրող խմբի կողմից կայանում իրականացված բռնությունները, կոտորածն ու թալանն իշխանությունների կողմից նախապես ծրագրված, համակարգված և իրենց բնույթով ոչ եզակի դեպքեր էին: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել կայանի դեպքերին առնչություն ունեցած օտար ականատեսի, զոհ և ոճրագործ խմբերի միջև եղած կապերին ու դրանց փոխազդեցություններին:

Բանալի բառեր. Հայոց ցեղասպանություն, Սեբաստիա, Քյոթու խան, տեղահանություն, կոտորած, թալան, Ապահովագրական հանձնաժողով, գավառ, վեց վիլայեթներ, օտար ականատես:

Հայոց ցեղասպանության իրականացման էական մաս են կազմել բռնի տեղահանությունները: Տեղահանության ճանապարհին կանխամտածված և հատուկ մտադրությամբ բռնի տեղահանված հայերի խմբերը ենթարկվել են տարատեսակ բռնությունների, այդ թվում՝ կոտորածների և թալանի: Տարագրությունն ընդհանրապես իրականացվում էր հետիոտն կամ շոգեկառքերով: Այս նպատակին էին ծառայում ճանապարհին հիմնված անցումային կայանները, որտեղ տարագրված խմբերը ժամանակավորապես պահվում էին, ապա շարունակում իրենց ճանապարհը դեպի սիրիական անապատ: Կայանները սովորաբար տեղակայված էին մեծ բնակավայրերից հեռու՝ դաշտային կամ լեռնային վայրերում: Այսպիսի կայան էր նաև Քյոթու խանը¹ տեղակայված Սեբաստիայի և Խարբերդի վիլայեթների սահմանագլխին: Քյոթու խանը հանգուցային էր Սեբաստիայի տեղահանությունների երկու հիմնական ճանապարհների համար: Առաջինը սկսվում էր Սեբաստիա քաղաքով և շարունակվում դեպի Թեջիր խան, Մաղարա, Կանգալ, Ալաջա խան, Քյոթու խան՝ շարունակվելով դեպի Հասան Չելեբի, Հեթիմ խան, Հասան Պատրիկ և ձգվելով դեպի հարավ: Սա եղել է Սեբաստիա քաղաքի և շրջակա բնակավայրերի բնակչության տեղահանման հիմնական ճանապարհը: Երկրորդ ճանապարհի հիմնական կետերն անցել են Սամսոն, Մարզվան, Ամասիա, Եվդոկիա, Շարգըշլա՝ հասնելով մինչև Կանգալ և Քյոթու խան,

1 Խան – իջևանատուն:

որտեղից արդեն տարհանման երկու ճանապարհները միավորվել են և շարունակվել դեպի հարավ: Բոլոր վերոնշյալ կայաններն այս կամ այն կերպով նույնպես եղել են թալանի և կոտորածի կենտրոններ:

Ստորև վերլուծվել են Քյոթու խան կայանի գործունեությունն ապահովող խմբի կազմը, այնտեղ տեղ գտած թալանի և կոտորածների տրամաբանությունը՝ դրանց հաջորդականությունը, հիմնական մեթոդները և նպատակները: Իրողությունների վերաբերյալ առավել ընդհանրական պատկերացում կազմելու համար գուգահեռներ են անցկացվել նմանատիպ իրադարձությունների միջև հայկական և օտար աղբյուրների համադրությամբ ներկայացվել է օտար ականատեսի ազդեցությունն ու գործոնը ցեղասպանական գործողությունների վրա:

Աղբյուրներ

Տեղահանության իրադարձությունների հիմնական ականատեսը վերապրողն է, նա միակ սուբյեկտն է, որը կարող է մանրամասնորեն վկայել գործընթացում սկզբից մինչև ավարտը տեղ գտած իրադարձությունների մասին, քանի որ միայն նա է, որ անցել է տեղահանության ողջ ճանապարհը: Անմիջական ոճրագործները գործընթացի միայն հատվածական իրագործողներն ու ականատեսներն են: Ոչ անմիջական ոճրագործները՝ ընդհանուր գործընթացի կազմակերպիչները, գիտեն միայն իրենց կողմից արձակված հրամանների, դրանցով պայմանավորված հանցանքների տրամաբանությունն ու ակնկալվող արդյունքները: Այսպիսով, կայանում տեղ գտած իրադարձությունները բացահայտող բացառիկ աղբյուրներ են վերապրողների հուշերը, որոնք ստեղծվել են բուն գործընթացներին զուգահեռ և անմիջապես դրանց ավարտից հետո կամ հետագայում: Աշխատանքը լայնորեն հիմնվում է հայկական սկզբնաղբյուրների վրա: Հիմնարար նշանակություն ունեն Նուրարյան գրադարանի Սեբաստիա թղթածրարում պահվող փաստաթղթերը², Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ) Համասեբաստահայերի վերաշինաց միության³ և Գևորգ Մեսրոպի անձնական ֆոնդի⁴, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում պահվող հուշագրությունները⁵: Որպես աղբյուր օգտագործվում են նաև Սեբաստիայի տարբեր

2 http://www.bnulibrary.org/images/archives/fonds_andonian_new_pdf/Andonian49_Sebastia.pdf, BNU/Fonds A. Andonian, - *Matériaux pour l'histoire du génocide, Dossier 49 Massacres et déportations à Sébaste*, «Ամբասպանագիր-դեղնկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան», էջ 0177-0190 հրատարակված (աշխատասիրությանը Վ. Լ. (Վարդան Լեոն), *Հայկազեան հայագիտական հանդես* (Պեյրոթ), համար ԺԵ, 1995, էջ 499-519): Գարիկեան Կարապետ, *Տեղեկագիր Սեբաստիոյ և շրջակայից հայոց փարսագրութեան և քննաշնչումի*, էջ 0051-0112, 0022-0049, *Սվլազ-Շար-Գըշլա*, էջ 0127-0128, Զառացյան Հայկանույշ, *Սրվազ*, էջ 0113-0116:

3 Օհաննէս Ալեքսանդրեանի հուշերը 1915 թ. եղեռնի մասին (ձեռագիր), ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115:

4 Հայկազուն, *Սեբաստիայի եղեռնագործությունը 1915-ի ջարդերու արդեն* (ձեռագիր), ՀԱԱ ֆ. 1388, ց. 1, գ. 77:

5 Լուսարարյան Սեպուհ, *Մի կյանքի պատմություն*, պատճեն, ՀՅԹԻ, Ձեռագիր հուշագրությունների բաժին, գ. 127, գ.128, գ.129:

քնակավայրերի շուրջ ստեղծված հուշամատյանի ժանրի գրքերից⁶, առանձին հուշերի հավաքածուներից⁷ և գիտական հանդեսներից⁸ քաղված նյութեր: Գրքային աղբյուրներից, անշուշտ, կենտրոնականը Կարապետ Գաբրիլյանի «Եղեռնապատում» է, հեղինակը ոչ միայն հայտնում է իր տեսածների մասին, այլև ամփոփ ներկայացնում է ուրիշ վերապրողների պատմածները և վերլուծում Սեբաստիայի կոտորածների ցեղասպանական ողջ ընթացքը: Գրքային ձևաչափով իրադարձությունների մանրամասն նկարագրություն կարելի է գտնել Փայլածու Ա. Գաբրուսյանի «Ցաւակը»⁹ հատորի մեջ: Հետազոտական են նաև սիյուռքյան տպագիր մամուլում՝ «Արև»¹⁰ (Ալեքսանդրիա), «Երիտասարդ Հայաստան»¹¹ (Զիկագո), «Հայրենիք»¹² (Բոստոն) տեղ գտած նյութերը: Ուսումնասիրության պատկերն ամբողջացրել ենք երիտթուրքական դատավարությունների համատեքստում ի հայտ եկած նյութերով, որոնք կարելի է գտնել հայր Գրիգոր Կերկերյանի արխիվում (թվայնացված տարբերակով¹³): Armenian Film Foundation-ի հավաքածուից ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում միսիոներուհի Մերի Գրեֆեմի զարմիկն իր տեսածայնագրված վկայության մեջ¹⁴: Հետազոտության համար օգտագործվել են վերապրողների հուշերի վրա հիմնվող ուսումնասիրությունները, ինչպիսիք են Սեպուհ Ակունիի «Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմութիւնը (1914-1918)»¹⁵ և Ռայմոնդ Գևորգյանի «Հայոց ցեղասպանություն. ամբողջական պատմություն»¹⁶ աշխատությունները:

6 Համբարձումյան Վահան, *Գիւղաշխարհ. Պարունական, ազգագրական ուսումնասիրութիւն*, Փարիզ, տպարան «Տարօն», 1927: Գաբրիել Սիմոնեան, *Յուշամատենն պոնտական Ամասիոյ, Վենետիկ, ա. հ.*, 1966: Զարդարեան Երուանդ, *Պարունագիրք Տիվրիկ քաղաքի*, Պէյրութ, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1972:

7 ՀՃՈՒ հիմնադրամի գիտական ուսումնասիրություններ, հատոր 14, *Հուշագրական ժառանգություն*, Երևան, «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ», 2011:

8 Քոսեան Յակոբ, «Գանտիտա Գոյումճեան. Աքսորի ճամբան (1915)», աշխատասիրութեամբ Հ. Պօղոս Վրդ. Գոճանեանի, Մերուժան Կարապետեանի, *Հանդէս անւօրեայ* (Վիեննա-Երեւան), 2015, թիւ 1-12, էջ 345-483:

9 Գաբրուսեան Փայլածու, *Ցաւակ*, Նիւ Եօրք, «Արմենիա» տպարան, 1922:

10 Կարապետեան Էլիզա, «Զուլումի երկրէն: Սեբաստացի աղջկան մը նամակը», «Արեւ» թերթ (Ալեքսանդրիա), 1917, թիւ 94 (404) - թիւ 97 (407):

11 Գաբրիելեան Կարապետ, *Եղեռնապատում Փոքրն Հայոց Եւ Նորին Մեծի Մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ (Գոժկան Սեբաստիոյ)*, «Երիտասարդ Հայաստան» թերթ (Զիքակո), սկսված 1919, թիւ 54, նոյեմբեր 8, մինչև 1921, թիւ 48, օգոստոս 22:

12 Շահէն Տէրտէրեան, «Արիւնի ճամբէս. Դէպի Գողգոթան», «Հայրենիք» ամսագիր (Պոսթըն), սկսված՝ 1950 թիւ 11 (298) մինչև 1953 թիւ 1 (323):

13 <http://commons.clarku.edu/guerguerian-archive/>:

14 George Partridge, <http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=56557&returnIndex=0#>:

15 Ակունի Սեպուհ, *Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմութիւնը (1914-1918)*, Կ.Պոլիս, «Հայաստան» գրատան հրատ., 1921:

16 Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide. A Complete history*. London, New York, I.B. TAURIS, 2011:

Ապահովագրական հանձնախումբը

Սեբաստիայի առաջին քարավանի մեկնման օրը՝ հունիսի 22-ի առավոտյան, Քյոթու խան է ուղարկվում չեթենների¹⁷ մի խումբ, որը կրում էր «Էմնիթ զոմխիոնիէ»¹⁸ անվանումը¹⁹: Հանձնախումբը ղեկավարում էր Էմիր բեկի տղան՝ չեթեբաշի²⁰ Համիդ բեկը, որը Սեբաստիա վիլայեթի կուսակալ Մուամմերի յավերն²¹ էր, հանձնախմբի անդամ էին նաև «արունկզակ դասակարգեն խումբ մը չեթաներ»՝ Խալիս բեկը, Բաջանաղ զադե Էդիեմ բեկը, Թյությունջի հաջի Խալիլը, Քյությունկի տղա Հյուսեյնը և այլք²²:

Հայերի կասկածները փարատելու նպատակով Մուամմերը հանձնախմբի ուղարկվելը ներկայացնում է իբրև իր և Էմիր բեկի միջև հայերին տարագրելու խնդրին առնչվող տարաձայնություն, ինչի արդյունքում Էմիր բեկն իր տղային՝ Համիդին, մի խումբ չերքեզների գլուխ անցած, ուղարկում է հայերին տարագրության ճանապարհից հետ դարձնելու, որին ժողովուրդը հավատում է²³: Արդեն տեղում հանձնախմբի գործունեությունը ներկայացվում էր որպես կառավարության կողմից տեղահանվող հայերի անվտանգությունն ապահովող նախաձեռնություն²⁴: Նշվում էր՝ իբրև կառավարության կողմից ձեռնարկված միջոցներն անբավարար էին՝ ապահովելու խմբերի անվտանգ տեղահանությունը և քրդերի կողմից թալանի և խոշտանգումների կանխարգելումը²⁵: Ուստի նշված խնդրի լուծումն ապահովելու համար կառավարությունն ուղարկել էր այդ հանձնախումբը²⁶:

Համառոտակի ներկայացնենք խմբի անդամների կենսագրությունները և նախկինում ունեցած առնչությունները հայկական կոտորածներին:

Յոյունչյուլի Իբրահիմ կամ Իբր²⁷՝ հանձնախմբի նախագահ²⁸:

Էմիր բեկի տղա Համիդ չեթեապետն ուներ հայկական, թուրքական և չերքեզական արմատներ²⁹: Եղել է Էրզրոմի վիլայեթի Երզնկա գավառակի Կամարիկ

17 Չեթե – հրոսակ:

18 Էմնիթ զոմխիոնիէ – անվտանգության հանձնախումբ:

19 Գաբիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում, մաս Դ, 24*, «Երիտասարդ Հայաստան», 1920, 6 մարտ, թիւ 88:

20 Չեթե բաշի – հրոսակապետ:

21 Յավեր – թիկնապահ: Մուամմերը Սեբաստիայի նահանգապետն էր:

22 Գաբիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում, մաս Դ, 24*, «Երիտասարդ Հայաստան», 1920, 6 մարտ, թիւ 88:

23 Նույն տեղում:

24 Ակունի Սեպուհ, *նշվ. աշխ.*, էջ 94:

25 Տերտրեան Շահէն, *նշվ. աշխ.*, «Հայրենիք», 1951, թիւ 4 (303), էջ 64:

26 Գաբիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում. Փոքուն հայոց և նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն*, «Հայրենիք», 1924, էջ 140:

27 Նույն տեղում, էջ 142: Ակունի Սեպուհ, *նշվ. աշխ.*, էջ 94:

28 Գաբիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 140:

29 Նույն տեղում, էջ 142: Ակունի Սեպուհ, *նշվ. աշխ.*, էջ 94:

գյուղի գյուղապետ³⁰, Սերաստիայի վիլայեթի կուսակալի թիկնապահ և մասնակցել է Սահակ վարդապետ Օդաբաշյանի քաղաքական սպանությանը³¹: Ըստ 1915 թ. տվյալների՝ դեռևս գտնվել է Սերաստիայում կամ Ուզուն Յայլայում՝ չերքեզների մոտ³²:

Ըմին քեչյա-գաղե Խալիս բեկը՝ եկած Կովկասից, չեթե³³, «չեթե ռեխի»³⁴ «Թեշքիլաթ Մահսուեի» մյուդիր, Իթթիհադի «րեխ»³⁵, ցեղասպանությունից հետո գտնվել է Սերաստիայում: Հանցակից է 1914 թվականի դեկտեմբերի 18/31-ին Սահակ վարդապետ Օդաբաշյանի և նրա կառապան՝ գառացի Առաքել Կորիճյանի սպանություններին³⁶: Թոնուս-Շար-Գըշլայի ճանապարհով անցնող Սամսոնի, Ամասիայի, Մարզվանի, Թոքատի քարավանների կողոպտիչ, տղամարդկանց ջարդարար, աղջիկ-հարսների գանգվածային վաճառող³⁷:

Բաջանաղ գաղե Էդիեմ բեկը (չեթե)՝ Իբնե (իգացյալ-պոռոնկացյալ³⁸) մականունով, եղել է Սերաստիա քաղաքի քաղաքապետարանի պաշտոնյա, ջարդերի կազմակերպիչ, Բաջանաղ գաղե Համդիի եղբորորդին էր³⁹:

Թյությունջի հաջի Խալիլ (չեթե)⁴⁰, հանձնախմբում կատարել է գրագրի պաշտոն⁴¹:

Քյուրուկ-Մեհմեդի որդի Հյուսեյնը (չեթե)⁴² սերտ հարաբերություններ է ունեցել հայերի հետ, տիրապետել է հայոց լեզվին⁴³: Մուսամերը Հյուսեյնի հոր 200 ոսկի պարոքի դիմաց առաջարկել է դառնալ չեթե⁴⁴: Ուներ քաղաքական հակումներ, սուլթան Աբդուլ Համիդին պախարակողներից էր, իթթիհադական⁴⁵: Եղել է Սահակ վարդապետ Օդաբաշյանի սպանության⁴⁶ մասնակիցներից, վարդապետի սպանու-

30 Guerguerian K., “Military 08” (2018). Military Tribunals / Muhtelif Konular. 8. <https://commons.clarku.edu/military/8>:

31 Հայկազուն, նշվ. աշխ., էջ 10-11:

32 Նույն տեղում:

33 Ակունի Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 94:

34 Րեխի – պետ:

35 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 592:

36 Հայկազուն, նշվ. աշխ., էջ 10-11:

37 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 142:

38 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում, մաս Դ, 31*, «Երիտասարդ Հայաստան», 1920, մարտ 31, թիվ 95: Ակունի Սեպուհ, *նշվ. աշխ.*, էջ 94:

39 Հայկազուն, նշվ. աշխ., էջ 2:

40 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 142: Ակունի Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 94:

41 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 142:

42 Հայկազուն, նշվ. աշխ., էջ 11: Ակունի Սեպուհ, *նշվ. աշխ.*, էջ 94:

43 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 160:

44 Նույն տեղում:

45 Նույն տեղում:

46 Նույն տեղում, էջ 160:

թյունից հետո՝ Ալիսի հովտի գյուղերի ջարդարար⁴⁷, թուրք զինվորների թունավորման սադրանքի⁴⁸ հեղինակներից: Քյոթու խանի գործողություններից կարճ ժամանակ անց ազատվել է բանտից: 1919-ի ամռանը հայտարարվել է սպանված⁴⁹:

Ահմեդ Չավուշ⁵⁰ հանձնախմբի անդամ:

Սահակ վարդապետ Օղաբաշյանը համաձայնություն էր հայտնել առաջնորդելու Երզնկայի թեմը և Պոլսոս պատրիարքարանի կողմից նշանակվել էր այնտեղ ծառայության⁵¹: Աղվանիս գյուղի շրջակայքում Սեբաստիայի կուսակալ Մուամմերի և կայսրության ներքին գործերի նախարար Թալեայթի գաղտնի հեռագրական նամակագրությամբ որոշում է կայացվել սպանել Սահակ վարդապետ Օղաբաշյանին՝ նրան կասկածելով հեղափոխական գործունեության մեջ⁵²: Հետագայում նշանակված հետաքննությունից պարզ դարձավ, որ վարդապետի իրերից վերցվել էին միայն փաստաթղթերը, իսկ հարստությունները թողնվել էին տեղում, ինչը ևս մեկ անգամ հաստատում է սպանության քաղաքական բնույթը:

Քարավանի դիմավորումը

Ինչպես նշվեց նախաբանում, Սեբաստիայի տարբեր բնակավայրերից տարագրված գրեթե բոլոր խմբերն իրենց ուղեկցող ժանդարմների կողմից ուղղորդվել են դեպի Քյոթու խան՝ Սեբաստիայի տեղահանության ճանապարհի հանգուցային կետերից մեկի միջով անցնելու: Կայսրության կողմից խմբերին տեղահանության ճանապարհին ուղեկցելու համար յուրաքանչյուր քարավանի կցվում էին ժանդարմներ: Քյոթու խանի հետ կապված թալանի և բռնությունների շարքը սկսվում էր նույնիսկ մինչև կայանին հասնելը. ժանդարմները սպառնում էին առջևում գտնվող սպանդարանով կամ 2-10 ոսկու⁵³ դիմաց առաջարկում պաշտպանություն: Քյոթու խանում, վերոնշյալ հանձնախմբից բացի, տեղակայված էին մեծ քանակությամբ չեթեներ՝ քրդեր՝ զինված բիրերով, կացիներով և դանակներով⁵⁴, որոնք կապված էին *Թեշքիլաթ-ը մահսուսե*-ի հետ և ցեղասպանության իրականացման մեխանիզմի կարևոր մասն էին:

47 Նույն տեղում:

48 Նույն տեղում, էջ 592: Kévorkian Raymond, նշվ. աշխ., էջ 431-432:

49 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 162: Գաբրիելյան Կարապետ, *Եղեռնապատյում*, 1924, էջ 592:

50 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 159:

51 Գաբրիելյան Կարապետ, *Եղեռնապատյում*, 1924, էջ 45:

52 Սպանության մանրամասն պատմությունը հիմնված օսմանյան գաղտնի հեռագրերի վրա տե՛ս Գրիգոր Գերգելյանի անտիպ հոդվածում՝ Guerguerian, Krikor, “41 Courts Martial - Telegrams” (2018). *Adana Confiscation (Courts Martial)*. 38. https://commons.clarku.edu/adana_court_martial/38:

53 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 159:

54 Սիմոնեան Գաբրիել, նշվ. աշխ., էջ 669:

Քյոթու խանի շրջակայք հասնելուն պես հանձնախմբից որևէ մեկը (Խալիս⁵⁵, Համիդ⁵⁶, Հյուսեյն⁵⁷) կամ մի խումբ⁵⁸ դիմավորում էր մոտեցող քարավանը՝ ներկայացնելով հանձնախմբի գործառույթները: Հանձնախմբի մոտեցումները, ժամանակի և տարիանվոդների կազմով պայմանավորված, փոփոխվում էին: Սկզբնական շրջանում, երբ տարագրվում էին Սեբաստիա քաղաքի հարուստ և մտավորական խավերը, փորձեր էին կատարվում՝ ներկայացնելու տարագրության քաղաքական հիմնավորումներ, ցուցաբերվում էր փոքրիշատե սիրալիք վերաբերմունք: Այսպես, առաջին քարավաններից մեկը դիմավորելիս Էմիր բեկի տղա Համիդը սիրալիք բարևել է իրեն ծանոթ հայերին և փորձել է ներկայացնել տեղահանության քաղաքական հիմնավորումները՝ ափսոսանք հայտնելով, որ հայերը «դավաճանել են Օսմանյան կայսրությանը», ու չնայած դրան՝ «բարեխնամ» կառավարությունը փորձել է ապահովել տեղահանվողների անվտանգությունը⁵⁹:

Գույքի հանձնման հրահանգը տալուց հետո ճշտում էին, թե արդյոք տարագրյալները համաձայն են իրենց գույքերը տալ⁶⁰: Հանձնումից հետո քարավանի ծանոթ հայերին մատուցվել է պատշաճ ճաշ⁶¹: Հաջորդող քարավանների հանդեպ վերաբերմունքը վատթարացել է: Ըստ մի վկայության՝ 20 քրդեր կրակով սպառնացել են քարավանի անդամներին և անուն-ազգանունները գրանցելուց հետո առանձնացրել են 10-11 տարեկան երեխաներին, այնուհետև 5 ոսկի փրկագին պահանջել յուրաքանչյուր տղայի համար՝ սպառնալով մայրերի աչքի առջև սպանել, իսկ զավակ չունեցողներին ուղակիորեն կողոպտել են⁶²:

Քարավանը կայանին մոտենալիս տեղահանվածների կառքերը մի քանի շարքով շարել են իրար հետևից⁶³, հաշվել և ցուցակագրել մարդկանց ու սայլերը⁶⁴: Հանձնախումբը տարագրվածներին դիմավորել է զինված, փամփշտակալները ձգած, հարձակվել է սայլերի վրա՝ սարսափի մթնոլորտ տարածելով: Խանի դիմաց վառված է եղել խարույկ՝ նախորդ քարավաններից սպանվածների դիակների հոտը չեզոքացնելու համար⁶⁵:

55 Գաբիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 149: *Հուշագրական ժառանգություն*, էջ 190:

56 Գաբիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 139-140: Ալեքսանդրեան Օհաննես, նշվ. աշխ., էջ 20 շրջ.: Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 160:

57 Գաբիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 138:

58 Համբարձումյան Վահան, նշվ. աշխ., էջ 222:

59 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 160-161:

60 Նույն տեղում:

61 Նույն տեղում:

62 Կարապետեան Էլիզա, *Ջուրումի երկրէն: Սեբաստացի աղջկան մը նամակը*, «Արեւ» (Աղեքսանդրիա) 1917, Գ. տարի, թ. 94 (404), դեկտեմբեր 14, էջ 1-2:

63 *Հուշագրական ժառանգություն*, էջ 190:

64 Համբարձումյան Վահան, նշվ. աշխ., էջ 222: Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 159:

65 Գաբիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 139:

Գործառույթների ներկայացման հայտարարությունը

Սկզբնական շրջանում հանձնախմբի գործառույթների և դրանից ենթադրվող գործողությունների մասին հայտարարությունը հաղորդելու համար տղամարդիկ կանչվում էին ըստ սայլերի կայանման ժամանակ կազմված ցուցակի⁶⁶: Տեղահանվածներին ունեցվածքից զրկելու զանազան տարբերակներ էին կիրառվում: Ըստ դրանցից մեկի՝ ուղեկցող ժանդարմները մտնում էին քարավանի մեջ, հավաքում տղամարդկանց և տանում հանձնախմբի մոտ⁶⁷: Այլ դեպքում մունետիկը գոռալով հաղորդում էր, որ տասը տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդիկ պետք է հավաքվեին խանի դիմաց՝ կարևոր հայտարարություն լսելու, այլապես սպառնում էին գնդակահարությամբ⁶⁸: Ըստ որոշ վկայությունների՝ գլխավոր չեթեի հրամանով տղամարդկանց բանտարկում էին վրանի մոտ գտնվող ախոռում կամ խանի ուրիշ հատվածում՝ հանձնախմբի զինված անդամների հսկողությամբ՝ հայտարարության բովանդակությանը ծանոթանալու համար⁶⁹: Կառավարության հրամանով Մալաթիայի ճանապարհին քրդական կողոպուտից խուսափելու համար նրանք պետք է առգրավեին քարավանի անդամների մոտ գտնվող գումարները, ոսկյա, արծաթյա զարդերը և այլ թանկարժեք առարկաներ⁷⁰: Տղամարդկանց հանձնարարվում էր գնալ և թանկարժեք իրերը հանձնելու մասին հայտնել իրենց մայրերին, քույրերին, նաև այն ընտանիքներին, որոնցում տղամարդ չկար⁷¹: Հայտնի են իրերի վերադարձման խոստումների մի քանի տարբերակներ: Դրանցից մեկն այն էր, որ գրավված իրերը պետք է ցուցակագրվեին և Մալաթիա հասնելուն պես՝ վտանգն անցնելուց հետո⁷², նույնությամբ վերադարձվեին⁷³: Ըստ մի վկայության՝ առգրավված իրերը առանձին թղթատարով պետք է ուղարկվեին Մալաթիա⁷⁴ կամ փոստով ուղարկվեին Սեբաստիայից⁷⁵: Մեկ այլ վկայության համաձայն՝ Խալիս բեկը տղամարդկանց հավաքելուց հետո ներկայացնում է իր մոտ գտնվող մի ֆերման (հրամանագիր)՝ հայտնելով, որ գործողությունը կատարվել է սուլթանի հրամանով, և ումից ինչ չափով առգրավում կատարվել է, պետք է ամեն ամիս հավասարաչափ

66 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 162:

67 Համբարձումյան Վահան, նշվ. աշխ., էջ 222:

68 Ալեքսանդրեան Օհանես, նշվ. աշխ., էջ 20 շրջ:

69 BNU/Fonds A. Andonian - *Massacres et déportations à Sébaste, Սվազ-Շար-Գըշա*, էջ 0127: ՀԱԱ ֆ. 439, ց. 3, գ. 115, էջ 22 շրջ: Սիմոնեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 669:

70 Սիմոնեան Գաբրիել, նշվ. աշխ., էջ 669:

71 Գաբրիելեան Կարապետ, *Եղեռնասպալում*, էջ 140: BNU/Fonds A. Andonian, *Massacres et déportations à Sébaste*, Ջառացյան Հայկանույշ, *Սվազ*, էջ 0114 շրջ.:

72 Տերտրեան Շահէն, նշվ. աշխ., «Հայրենիք» ամսագիր, 1951, թիւ 4 (303), ապրիլ, 1951, էջ 64:

73 Ջառացյան Հայկանույշ, *Նույն տեղում*, էջ 0114: Լ. Վ., նշվ. աշխ., էջ 502: Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 161: Ակունի Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 94:

74 Գաբտանեան Փայլածու, նշվ. աշխ., էջ 61:

75 Ալեքսանդրեան Օհանես, նշվ. աշխ.:

հետ բաշխվի⁷⁶: Հայտնի է փողերի վերադարձի մեկ այլ տարբերակ ևս, ըստ որի՝ առգրավված գումարը պետք է վերադարձվեր սննդի տեսքով⁷⁷, կամ առգրավված գումարը կվերադարձնեին, երբ քարավանը վերադառնար⁷⁸: Մինևույն ժամանակ սպառնում էին, որ եթե հանձնումից հետո խուզարկության արդյունքում հայտնաբերվեր հարստություն, այն թաքցնողները կսպանվեին⁷⁹: Իսկ քարավանի այն անդամներին, որոնց մոտ ունեցվածք չէր հայտնաբերվում, մինևույն է, սպասվում էր նույն ճակատագիրը⁸⁰: Բոլոր աղբյուրները հայտնում են, որ նրանք այդչափ միամիտ չէին և չէին վստահում հարստությունների վերադարձման խոստմանը, սակայն այնչափ բարոյալքված էին, որ ուրիշ ելք չկար⁸¹: Քարավաններին գույքը հանձնելու համար գործադրվում էր նաև վախի և շանտաժի սխեմա՝ ընդհուպ մինչև բեմականացում: Քարավաններից մեկին (որի մեջ էր Կարապետ Գաբրիկյանը) գույքի հանձնման լուրը հայտնելուց անմիջապես հետո խանի հետևից դուրս է գալիս մի ժանդարմ՝ տեղեկացնելով, որ առավոտ խանից դուրս բերված սամսոնցիների քարավանի վրա քրդերի կողմից կատարվել է հարձակում, տեղի են ունեցել թալան և սպանություններ⁸², ինչից հետո հանձնախմբի անդամ Համիդն իրեն շրջապատող չեթեններին հրամայել է խմբին պաշտպանելու համար արագ ձիավորներ հասցնել քարավանի մոտ⁸³: Այս բեմադրությունը նախատեսված էր տարագրյալներին խրախուսելու համար՝ ավելի մեծ ծավալներով հանձնելու գույքը: Իթթիհադի ներկայացուցիչները, այնուամենայնիվ, պետք է պահպանեին պետական ծառայողների որոշակի պահելաձև, ինչով և բացատրվում են կայանում տեղ գտած ձևական գործողությունները⁸⁴: Հրահանգը հայտնելուց հետո ժամանակ էր տրվում գույքը բերելու և հանձնելու խանի դիմաց տեղակայված տաղավարների վրա: Ոմանք վախենալով ամբողջ ունեցածը հանձնում էին, ոմանք էլ՝ կեսը կամ քառորդը պահում⁸⁵: Կանայք և աղջիկները կուլ էին տալիս ոսկիները, թաքցնում իրենց կամ մանուկների մոտ, հողի ու կառքերի տակ⁸⁶ կամ խանի շրջակայքում⁸⁷: Տեսնելով հանձնվող հարստությունների ծավալները՝ քարավաններին ուղեկցող ժանդարմները, որոնք «անվճար» էին կատարում իրենց ծառայությունը, զայրանում էին և նույնպես մասնակցում

76 Հուշագրական ժառանգություն, էջ 190:

77 Նույն տեղում, էջ 212:

78 Համբարձումյան Վահան, նշվ. աշխ., էջ 222:

79 Զառացյան Հայկանույշ, նշվ. աշխ., էջ 0114: Հուշագրական ժառանգություն, էջ 191: Համբարձումյան Վահան, նշվ. աշխ., էջ 222: Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 162:

80 Զառացյան Հայկանույշ, նշվ. աշխ., էջ 0114:

81 Գաբտանեսան Փայլածու, նշվ. աշխ., էջ 61: Ալեքսանդրեան Օհանես, նշվ. աշխ., էջ 20 շրջ.:

82 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղևոճապարտում*, էջ 140-141:

83 Նույն տեղում:

84 Kévorkian Raymond, նշվ. աշխ., էջ 439-440:

85 Հուշագրական ժառանգություն, էջ 190:

86 Նույն տեղում:

87 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 164:

թալանին⁸⁸: Հայտնի է դեպք, երբ ժանդարմների մատուցած «ծառայությունների» համար առաջարկվել է, որ ամեն մարդ վճարի երկու ոսկի⁸⁹:

Իսանի դիմաց բացվել են երկու տաղավարներ, որոնց շուրջ հանձնախումբը, բաժանվելով երկու մասի, սկսել է գանձերի ընդունումը: Քարավանների կարևոր անձանցից մի քանիսը ներգրավվել են հանձնախմբի մեջ⁹⁰: Հանձնախմբի անդամները զինված էին հրացաններով, խարազաններով, կրծքերին կախված էին դատարկ փամփուշոներ⁹¹: Հանձնման ժամանակ հանձնախումբն անուն-ազգանուններով⁹² դասակարգված⁹³ գրանցել է ստացած թանկարժեք իրերը⁹⁴: Հանձնախմբի անդամները, լինելով Սեբաստիայի հայտնի հանցագործներ և առնչություն ունենալով հայերի հետ, քաջատեղյակ էին հայերի կարողություններին: Այն դեպքերում, երբ հանձնվող ավարն ակնկալվածից ավելի քիչ էր լինում, կատարվում էին բռնություններ, ինչից հետո քարավանի անդամների մոտ եղած մնացած ունեցվածքը բռնագրավվում էր⁹⁵: Ռ. Գևորգյանի դիպուկ բնորոշմամբ տեղահանվածներից՝ «հանուն իրենց ապահովության» կարողություն առգրավող «փրկիչները» նրանց զրկում էին գոյատևման միջոցներից⁹⁶: Կատարվում էին ցուցադրական ահաբեկումներ՝ ևս մեկ անգամ խրախուսելու հարստությունների ամբողջական հանձնումը: Տարագրյալները, բռնություններից վախենալով, նույնիսկ ուրիշներից էին փող վերցնում և հանձնում⁹⁷: Հանձնախմբի անդամներին ծանոթ մարդկանց տրվում էր մեկ ժամ ժամանակ՝ հանձնումը լրացնելու համար⁹⁸: Իրերի հանձնման գործընթացի ավարտից հետո կատարվում էին բանտարկություններ, և շարունակվում էին բռնությունները¹⁰⁰: Բանտարկությունից ոսկի տալու խոստմամբ ազատված մի տղայի՝ ոսկին չտալու պատճառով ենթարկել են սաստիկ ծեծի, տեսարանի ականատեսները հավաքել և հանձնել են գումարը, սակայն չեն կարողացել փրկել նրա կյանքը. նա մի քանի

88 Նույն տեղում:

89 Տերտրեան Շահէն, նշվ. աշխ., 1951, թիւ 4 (303) ապրիլ:

90 Նույն տեղում: Ալեքսանդրեան Օհաննես, նշվ. աշխ., էջ 20 շրջ.-21:

91 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում, մաս Ե, 32*, «Երիտասարդ Հայաստան», 1920, թիւ 96, ապրիլ 3: Գաբրիկեան Կարապետ, *Տեղեկագիր Սեբաստիոյ և շրջակայից հայոց տարագրութեան եւ բնասջնջումի*, էջ 106:

92 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 143: Գաբրիկեան Կարապետ, *Տեղեկագիր Սեբաստիոյ*, էջ 106:

93 *Հուշագրական ժառանգություն*, էջ 212:

94 Գաբրիկեան Կարապետ, *Տեղեկագիր Սեբաստիոյ*, էջ 106:

95 *Հուշագրական ժառանգություն*, էջ 191:

96 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 143-146: *Հուշագրական ժառանգություն*, էջ 212:

97 Kévorkian Raymond, նշվ. աշխ., էջ 439:

98 *Հուշագրական ժառանգություն*, էջ 191:

99 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 162:

100 *Հուշագրական ժառանգություն*, էջ 191:

ժամ անց մահացել է¹⁰¹: Հայտնի է դեպք, երբ ախոռում բանտարկված տղամարդկանց հարդի կրակի ծխով սպանել են¹⁰²: Կայանը դարձել էր սպանդարան աչքի ընկնող տղամարդկանց, երիտասարդների և մտավորականների համար¹⁰³: Առանձին անհատներ ցուցակով կանչվել և ուղարկվել են սպանդի¹⁰⁴: Այստեղ են իրենց մահկանացուն կնքել Սեբաստիայի ավագ սերնդի մտավորականներից 70-ամյա Աստուրյան Հարությունը, Պասկյալ էֆենդին, ով երկար տարիներ աշխատել է որպես հեռագրատան պաշտոնյա և Կյուրինի կայմակամի փոխանորդ: Կայանում Քյոթուկի տղայի ցուցումով ամեն քարավանից 40-50-ական մարդ է սպանվել¹⁰⁵: Եղել են նաև բացառություններ, ինչպես օրինակ՝ Կարապետ Գաբրիլյանի քարավանը, որը փրկվել է Հյուսեյնի հետ ունեցած խնամփական կապի շնորհիվ¹⁰⁶: Սպանություններից խուսափել է նաև Օհաննես Ալեքսանդրյանի քարավանը¹⁰⁷: Սեբաստիայի յոթերորդ քարավանի զինվորագրության տարիքի տղամարդկանց հավաքել են և նույն զիջերը բոլորին սպանել¹⁰⁸: Ըստ Հայկանույշ Զառացյանի հաղորդած տվյալների՝ իր քարավանի երիտասարդներին բանտարկել են, իսկ ծերերին՝ բաց թողել¹⁰⁹: «Գիղաշխարհ»-ում տպագրված անունն անհայտ մի կնոջ վկայության համաձայն՝ Սեբաստիայից տեղահանված չորրորդ քարավանի աչքի առջև սպանել են տարագրված տղամարդկանց մի մասին¹¹⁰: Ըստ Նուբարյան մատենադարանի Սեբաստիայի թղթածրարի մեջ զետեղված «Սվազ-Շար-գըշլա» վերնագիրը կրող փաստաթղթի՝ նույնիսկ փրկագին վճարելուց հետո բոլորին բաց չեն թողել, և փրկվել են միայն կանանց հագուստով ծպտված տղամարդիկ¹¹¹:

Հատուկ թիրախավորման խմբեր էին առևտրականները, արհեստավորները, պետական աշխատողները, կուսակցականները, հոգևորականները և նրանց ընտանիքները: Այս խմբերից պահանջվում էր առավել մեծ քանակի հարստություն: Օրինակ՝ կոշկակար Կեզուրենց Գրիգոր վարպետից պահանջել են 300 ոսկի, հայտնի մսագործ Ղասապ-Ռոզիկ Էմինի կնոջը՝ Անթառամին, ենթարկել են խոշտանգումների և միայն հանձնախմբի հայ անդամների միջնորդությամբ դադարեցրել են ծեծը և երկրորդ հնարավորություն տվել՝ հանձնելու թաքցրած հարստությունը¹¹²: Մի այլ վկայության համաձայն՝ հարուստ վաճառականի կնոջից պահանջել են մեծ քանակի

101 Տերտերեան Շահէն, նշվ. աշխ., «Հայրենիք», 1951, ապրիլ, թիւ 4 (303), էջ 65:

102 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 151:

103 Համբարձումյան Վահան, նշվ. աշխ., էջ 222: Լ.Վ., նշվ. աշխ., էջ 502:

104 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 164:

105 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 149:

106 Նույն տեղում, էջ 159:

107 Ալեքսանդրեան Օհաննես, նշվ. աշխ., էջ 21 շրջ.:

108 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 151:

109 Զառացյան Հայկանույշ, նույն տեղում, էջ 0114:

110 Համբարձումյան Վահան, նշվ. աշխ., էջ 222:

111 BNU/Fonds A. Andonian, *Massacres et deportations à Sébaste*, *Սվազ-Շար-գըշլա*, էջ 0127:

112 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 144-145:

հարստություն, երբ նրա կինն ասել է, թե ունի ընդամենը 10 ոսկի, որից 8-ն է պատրաստ տալ, ենթարկվել է խոշտանգումների. նրան կապել են ձիու պոչից և խարազանով բազմաթիվ հարվածներ հասցրել, ինչից հետո սկզբում զավակին են սպանել նրա աչքի առաջ, այնուհետև՝ նրան¹¹³: Մի հայտնի դրամափոխի էլ սպանել են իր երեխաների աչքի առջև¹¹⁴: Տարպապոնց խանի սենեկապետ Տերտերյան Նշանին գանակոծել և բանտարկել են: Հաճի Կարոն, ով դանակագործներին քար էր մատակարարում և տարիներով գումար էր հավաքել, ստիպված հանձնախմբին մի պարկ, այն է՝ 800 ոսկի է հանձնել¹¹⁵: Հարություն Աստուրյանից պահանջել են 500 ոսկի և այլ հարստություններ, նրան ծեծելով սպանել են՝ ասելով, թե 50 տարուց ավելի պետական պաշտոն ստանձնելով՝ թալանել է կայսրությունը¹¹⁶: Սուրբ Սարգիս եկեղեցու քահանաներ Տ. Իրավափառ և Տ. Եփրեմ քահանաներին ենթարկել են սուկալի գանակոծությունների, մերկացրել և ենթարկել են անարգանքների, պահանջել եկեղեցական գանձեր և երկուսին էլ տանջահար անելով՝ սպանել՝ պնդելով, թե ողջ ազգի հարստությունը քահանաների մոտ է¹¹⁷: Քյուրուկի տղա Համիդը սաստիկ ծեծի է ենթարկել հայտնի հնչակյան գործիչ Տյույուկյան Նազարեթին՝ նրանից պահանջելով կազմակերպության գանձերը¹¹⁸:

Հանձնումներից հետո հայտնի են դեպքեր, երբ վերադարձվել են մի քանի մանրադրամներ՝ առաջիկա մի քանի օրերին ծախսելու համար¹¹⁹:

Տաղավարներում հանձնման գործողությունն ավարտելուց հետո հանձնախմբի անդամները մտել են քարավանների մեջ և տակնուվրա արել սայլերի բեռները, սննդի պարկերը, պատառոտել են տոպրակները, պարունակությունները լցրել գետնին, բզկտել են անկողիները, բարձերը և գտել թաքցված հարստություններ: Այդ գործողություններն ուղեկցվել են բռնություններով: Քարավաններից մեկի 80-100 կանանց առանձնացրել են խանի առջև, ամբողջությամբ մերկացրել և մանրակրկիտ խուզարկել են մարմինները և որոշ դեպքերում գտել թաքցված հարստություններ¹²⁰: Քարավանի թալանն ավարտելուց հետո խուզարկել են խանում բանտարկված տղամարդկանց¹²¹:

Այսքանից հետո, ըստ Կ. Գաբրիկյանի, պաշտոնական գողերը, առգրավված իրերը լցնելով խուրջիների մեջ, վերցրել և տեղափոխել են մեկ այլ վայր¹²²: Ամբաս-

113 Կարապետեան Էլիզա, նշվ. աշխ., էջ 1-2:

114 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 163:

115 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնասպարում*, 1924, էջ 146:

116 Նույն տեղում, էջ 149:

117 Նույն տեղում, էջ 150: Զառացյան Հայկանույշ, նշվ. աշխ., էջ 0114:

118 Նույն տեղում, էջ 150:

119 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 162:

120 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնասպարում*, 1924, էջ 149: Գաբրուսեան Փայլածու, նշվ. աշխ., էջ 61:

121 Ալեքսանդրեան Օհանես, նշվ. աշխ., էջ 21 շրջ: Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնասպարում*, 1924, էջ 142: *Հուշագրական ծառանգություն*, էջ 191, 212:

122 Գաբրիկեան Կարապետ, *Եղեռնասպարում*, 1924, էջ 150:

տանազրի տվյալներով յուրաքանչյուր քարավանից 6-10 հեյպե¹²³ ոսկի և այլ թանկագին զարդեր են կողոպտվել, ըստ մեկ այլ վկայության՝ 10 բակեղեթ¹²⁴: Ըստ վկաներից մեկի պատմածի՝ մեկ օրվա ընթացքում հավաքվել է 22 հեկ հարստություն¹²⁵: Թալանված հարստությունները տեսակավորվել և լցվել են առանձին կողովների մեջ՝ ոսկի-ոսկեղեն, արծաթ-արծաթեղեն¹²⁶, մատանիներ, ապարանջաններ, ժամացույցներ, աղամանդներ, զմրուխտներ, մարգարիտներ, արծաթապատ մագաղաթներ, ոսկյա խաչեր և տարվել Սեբաստիա¹²⁷: Այդտեղ տարվելու տեղեկությունը հաստատվել է նաև օսմանյան փաստաթղթերով և ըստ դրանցից մեկի՝ գանձերը Խալիս և Համիդ բեկերի կողմից տարվել են Խալիլ բեկի տուն¹²⁸՝ ժանդարմների հրամանատար, աշխատանքային ջոկատների կոտորածի պատասխանատուներից¹²⁹:

Կողոպուտը շարունակվել է նույնիսկ կայանից դուրս գալուց հետո: Հայտնի է դեպք, երբ քարավանները ճանապարհելուց հետո հասել են նրանց հետևից և պատճառաբանելով բանակի հացի մատակարարման անհրաժեշտությամբ՝ առգրավել են սայլեր¹³⁰:

Կայանում տեղ գտած թալանի նախավերջին արարը տեղի է ունեցել հետևյալ կերպ: Նույն երեկոյան քարավանին ուղեկցող ժանդարմները՝ տեսնելով, թե ինչ քանակությամբ հարստություն թալանվեց ժողովրդից, կրկին գնդակահարության սպառնալիքով տարագրյալներից մեկ անգամ ևս պահանջել են գումար: Քարավանը հարկադրված մինչև առավոտ հավաքել է գումարը և ճամփա դուրս գալուց առաջ հանձնել ժանդարմներին: Ըստ Գաբրիկյանի՝ թալանի այս փուլում նույն սխեմայով նախորդ քարավաններից 60-70 տղամարդ, հիմնականում երիտասարդներ, սպանվել են¹³¹:

Քանի որ խանը գտնվում էր Սեբաստիայի և Խարբերդի վիլայեթների սահմանագլխին, քարավաններին ուղեկցող ժանդարմներն այդտեղից պետք է փոխվեին¹³²: Նշված հանգամանքը հաշվի առնելով՝ նրանք մի վերջին անգամ թալանել են արքունյակներին հետևյալ կերպ. ժանդարմները հաջորդ կայան հասնելիս կանանց առաջարկել են Քյոթո խանում բանտարկված ամուսիններին ազատելու համար վճարել 5-ական ոսկի, սակայն գումարը վերցնելուց հետո էլ նրանց չեն վերադարձրել¹³³:

123 Թերքի հեյպե – խորջինով լի:

124 Գաբրիկյան Կարապետ, *Եղեռնապատյում*, 1924, էջ 148:

125 Համբարձումյան Վահան, նշվ. աշխ., էջ 222:

126 Գաբրիկյան Կարապետ, *Եղեռնապատյում*, 1924, էջ 144, 146, 150:

127 Լուսարարյան Սեպուհ, նշվ. աշխ., էջ 163:

128 Guerguerian K., “Sivas 18” (2018). *Sivas*. 18. <https://commons.clarku.edu/sivas/18> .:

129 Գաբրիկյան Կարապետ, *Եղեռնապատյում*, 1924, էջ 591:

130 Համբարձումյան Վահան, նշվ. աշխ., էջ 222:

131 Գաբրիկյան Կարապետ, *Տեղեկագիր Սեբաստիոյ*, էջ 108:

132 Գաբրիկյան Կարապետ, *Եղեռնապատյում*, 1924, էջ 161:

133 Գաբրիկյան Կարապետ, *Եղեռնապատյում*, մաս Դ, 33, «Երիտասարդ Հայաստան», 1920, թիվ 97, ապրիլ 7:

Զուգահեռներ

Քյոթո խանում տեղ գտած կողոպուտի այս սխեմային զուգահեռներ կարելի է գտնել Սեբաստիայի և հարակից վիլայեթների տեղահանության պատմության մեջ: Դրանց թվում էր Ջիլե գյուղի դեպքը, երբ կազմվել է ատյան-հանձնաժողով, որն արձանագրել է քսորականների անուն-ազգանունները և թանկարժեք իրերն առգրավել՝ պատճառաբանելով ճանապարհին անվտանգության երաշխիքների բացակայությամբ, և խոստացել նույնությամբ հանձնել տարագրյալներին, երբ նրանք վերադառնան¹³⁴:

Մեզ հանդիպած ամենամոտ նմանությունը դեպքերին արձանագրված է Թոնուս քաղաքից ոչ հեռու գտնվող վայրում՝ Սամսոնի տարագրյալ քարավաններից մեկում: Աղբյուրը հայտնել է, որ քաղաքացիական հագուստներով մի խումբ մարդիկ, իրենց ներկայանալով որպես պետական պաշտոնյաներ, կանգնեցրել են քարավանը և նստելով մի սեղանի շուրջ՝ նույն մոտեցմամբ հրամայել հանձնել թանկարժեք իրերը, որոնք արձանագրել են անուն-ազգանուններով, և կրկին նույն՝ Մալաթիա հասնելուն պես ամբողջությամբ վերադարձնելու խոստումով թալանել են քարավանը¹³⁵: Այստեղ նույնպես կատարվել է երեխաների և կանանց մարմինների մանրակրկիտ խուզարկություն¹³⁶:

Նմանօրինակ պատկեր կարելի է տեսնել Տիվրիկ քաղաքի քարավանների ճանապարհին: Տիվրիկի շրջակայքում մի մունետիկ բարձրացել է տանիքի վրա և հայերեն բղավելով՝ զգուշացրել, որ իրենց վաղվա ճանապարհը վտանգավոր է, և մեծ քանակությամբ քրդեր են հարձակվելու և թալանելու քարավանը, իսկ ուղեկցող ժանդարմները չեն կարողանալու ապահովել անվտանգությունը: Ուստի վերը նկարագրված դեպքերի նմանությամբ այստեղ նույնպես հրամայվել է հանձնել թանկարժեք իրերը, որոնք Արաբկիր հասնելուն պես պետք է նույնությամբ վերադարձվեին, իսկ չհանձնելու պարագայում պետք է մարմինների վրա խուզարկություն իրականացվեր՝ ընդհուպ մինչև ինտիմ հասվածներ¹³⁷:

Մերի Գրեֆեմի հանգամանքը

Սեբաստիայի տեղահանությունը նկարագրող վկայությունների մեջ հանդիպում է առաջին հայացքից տարօրինակ և վերը նկարագրված փաստերի հետ չհամադրվող մի հուշագրություն: Էտսքը կաթոլիկ հոգևորական հայր Հակոբ Վրդ. Քոսյանի՝ Գանտիտա Գույումջյանից գրառած վերապրումի պատմության մասին է: Ըստ հուշագրության, երբ քարավանը, որի մեջ էր քույր Գանտիտա Գույումջյանը, մոտեցել է խանին, իրեն անհասկանալի պատճառով քարավանը 15 րոպե հեռավորության վրա կանգնեցրել են դաշտի մեջ՝ գիշերելու¹³⁸: Երբ քարավանի անդամները պատրաստվել

134 Մեսրոպ Լեոն, *Աղէդը և վերածնունդ*, Փարիզ, տպագր. «Արարս», 1952, էջ 399-400:

135 Հէփսեան Օթոն, *Սամսոնի հայրթեան պիտուր բաժինը 1915-1918-ի Մեծ Եղեռնէն*, Փարիզ, ա.հ., 1961, էջ 113:

136 Նույն տեղում, էջ 114:

137 Զարդարեան Երուանդ, նշվ. աշխ., էջ 130:

138 Քօսեան Յակոբ, նշվ. աշխ., էջ 392:

են սայլերը կանգնեցնել և իջնել, Քյոթու խանի բարյացակամ մի չերքեզ՝ մյուդիրը, տեսնելով ոչ հեռու տարածքի վրա գտնվող քարավանը, մարդ է ուղարկել և քարավանի կառապաններին ստիպել սայլերը տանել մինչև խան՝ դրա դիմաց գիշերելու: Մյուդիրը ճանաչում էր քարավանի որոշ անդամների և սկսել է նրանց կարիքները հոգալ. հրահանգել է բերել ուտելիք՝ մածոն, պանիր: Քարավանում եղած փախստականներին թև թևի կապած առաջնորդել են խանի խցերից մեկը: Հետաքրքրական են այս ընթացքում տեղ գտած գողության դեպքը և դրա լուծումը: Քարավանին ուղեկցող ժանդարմները գողացել են տարագրյալների կապոցներից մեկը, ինչի մասին իմանալուց հետո մյուդիրն այն վերադարձնում է տերերին և ձեռքակալելով գողություն կատարած ժանդարմներին՝ ուղարկում Մալաթիա: Դրանից հետո արգելել է քարավանին շարունակել ճամփան¹³⁹: Վերապրողը նշված դեպքը բացատրում է չձեռքակալված ժանդարմներից վտանգի տակ լինելու հանգամանքով:

Գողոնը վերադարձնելուց հետո, ի նշան երախտագիտության, գողության հանգամանքը վեր հանած խումբն այն նվիրել է մյուդիրին: Վերը նկարագրված իրադարձությունների հետ այս դրվագը նույնիսկ որևէ հեռավոր առնչություն չունի, սակայն այս արտասովոր գործելաճի պատճառը բացահայտվում է վկայության հաջորդող տողերում: Թալանի դրվագից մի քանի ժամ անց կայանին է մոտեցել Սեբաստիայի տարագրյալների մեծ քարավան՝ շուրջ 1.500 սայլերով: Այս մեծ խմբում էր նաև ամերիկացի միսիոներուհի Մերի Գրեֆենը: Նա 1902 թվականից տնօրինել է Սեբաստիայի աղջկանց վարժարանը¹⁴⁰: Դոկտոր Քլարքի հետ 1914 թ. օգնել է Կարինի բնակիչներին պայքարելու տիֆի դեմ¹⁴¹, վերադառնալով Սեբաստիա՝ Մերի Գրեֆենը դոկտոր Քլարքի հետ փորձել է պահպանել հայերի հարստությունը, դրանք իր մոտ է թաքցրել՝ վերադարձնելու նպատակով¹⁴²: Տեսնելով դպրոցի ուսուցիչների և աշակերտների բռնազաղթը՝ դիմել է կուսակալ Մուամներին և ստացել նրանց ուղեկցելու և խնամելու թույլտվություն¹⁴³: Մերի Գրեֆենը շրջում էր բազմահազարանոց քարավանի միջով և փորձում էր հոգալ աքսորյալների կարիքները¹⁴⁴: Գրեֆենի՝ որպես օտար վկայի ներկայությունը զսպում է ռճրագործների գործողությունները: Նրա ներկայությամբ փորձ է կատարվում հնարավորինս քաղաքակիրթ տեսք տալու բռնի տարագրությանը: Մերի Գրեֆենը, գիտակցելով նշված հանգամանքը, հենց այդ նպատակով էր ուղեկցում քարավաններին¹⁴⁵: Կաշկանդվածությունից ազատվելու համար մի քանի կայաններ անցնելուց հետո Մալաթիայում թուրք պաշտոնյաները հարկադրել են նրան

139 Գաբրիելեան Կարապետ, *Եղեռնապատում*, 1924, էջ 394:

140 Քասունի Երուանդ, *Քննական ակնարկ «Միշրների հերոլդ»-ի 1815-1918 թթ. հայ ժողովուրդի ցեղասպանության և վերածնունդի մասին արձանագրած վկայագրություններուն*, Պէյրուֆ, «Մ.Ա.Հ.Ա.Ե. միութեան հրատարակչական գրասենեակ», 2012, էջ 208:

141 Նույն տեղում, էջ 208-209:

142 Նույն տեղում, էջ 100:

143 Նույն տեղում, էջ 209:

144 Նույն տեղում, էջ 398:

145 Partridge George, <http://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=56557&returnIndex=0#> վեցերորդ թույլ:

վերադառնալ Սերաստիա: Գրեֆենը, մնալով Սերաստիայում, շարունակել է իր մարդասիրական գործունեությունը՝ հետցեղասպանական փուլում իր գործուն մասնակցությունը բերելով որբահավաքման և որբերի կրթական գործին¹⁴⁶: Այս և այլ ձևերով մինչև իր կյանքի վերջը նա իր նպաստն է բերել հայությանը¹⁴⁷:

Վերջաբան

Քյոթու խանի իրադարձությունների քննությունը հանգեցնում է մի շարք եզրակացությունների:

1. Ապահովագրական հանձնախմբի անվան տակ ծալված հանցավոր խումբը կազմված էր պետական համակարգի ներկայացուցիչներից՝ կուսակցականներ, *Թեշքիշաթ-ը մահսուսե*-ի անդամներ, բանտերից հատուկ նպատակով տարբեր ժամանակահատվածներում բաց թողնված հանցագործներ, տեղական ինքնակառավարման օղակներում գտնվող կամ դրանց առնչակից անձինք: Նրանց ներգրավվածությունը ցույց է տալիս թալանի և կոտորածի՝ պետության կողմից ուղիղ կազմակերպված լինելը:

2. Տղամարդիկ, որոնց ցեղասպանության նախնական փուլերում հաջողվել էր խուսափել զորակոչից (աշխատանքային ջոկատներում սպանվելուց), հետագա բռնություններից և հասնել տարագրության փուլին, այս փուլում արդեն սեռական տարանջատման սկզբունքով դառնում էին քաղաքականության զոհ՝ խմբերին պաշտպանվելու հնարավորությունից զրկելու, առաջին հերթին՝ տղամարդկանց թիրախավորելու և ոչնչացնելու ծրագրով:

3. Կայանում տեղ գտած իրադարձությունների համակարգվածությունը, գործելատճի կրկնողությունը և ծավալները, խմբի կողմից ներկայացվող փաստաթղթերի գոյությունը փաստում են, որ հանցագործությունները եղել են նախօրոք ծրագրված և համակարգված: Իսկ հարող շրջաններում հայտնաբերված զուգահեռներն ապացուցում են, որ կայանի դեպքերը չեն եղել իրենց տեսակի մեջ եզակի և կրկին հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ այդ կոտորածները մաս կամ փուլ են կազմել ավելի մեծ ծրագրի:

4. Ցեղասպանության այս դրվագը «տեղահանությունը հավասար է կոտորածի» բանաձևի իսկությունն ապացուցող օրինակ է, որը վառ կերպով արտացոլում է տեղահանության իրական պատկերը և կառավարության կողմից ձեռնարկված միջոցների (ուղեկցող ժանդարմների նշանակում, «Ապահովագրական հանձնախումբ») իրական գործառնությունները:

5. Մերի Գրեֆենի օրինակով կարելի է տեսնել օտար ականատեսի գործուն ոչ միայն որպես վկայող, այլև որպես զսպող գործոն, կոտորածները կանխարգելող հանգամանք, ինչը նաև գիտակցվում էր հենց ականատեսի կողմից:

146 Պատրիկ Առաքել, *Պատմագիրք յուշամարեան Սերաստիոյ և գաւառի հայութեան*, հատոր Ա, տպ. «Մշակ», 1974, էջ 563-564:

147 Նույն տեղում, էջ 565:

**KÖTÜ HAN.
A STATION ON THE DEPORTATION ROUTE OF SEBASTIA**

Robert Sukiasyan

SUMMARY

The article presents the massacres and robberies which took place in the summer of 1915 in Kötü Han; one of the stations on deportation route of Sebastia province. The study is based on the compilation of testimonies of eyewitness survivors from the Armenian archives, print media, memoir books, collections of testimonies, the documents emerging from the Turkish courts-martial of 1919–1920, as well as on the studies on the topic. The material discussed in the article shows that the violence, massacre and robbery committed by the “Insurance Commission” were planned, systematic and coordinated by the authorities. Particular attention is paid to the relationships between the foreign witnesses, victim and perpetrator groups and their interactions.

Key words: Armenian Genocide, Sebastia, Kötü Han, insurance commission, Emniyet Komisioni, deportation, massacre, looting, province, six vilayets, foreign witnesses.

**КОТУ-ХАН.
ОБ ОДНОЙ СТАНЦИИ НА ПУТИ ДЕПОРТАЦИИ В ПРОВИНЦИИ СЕБАСТИЯ**

Роберт Сукиасян

РЕЗЮМЕ

В статье представлены события в Коту-хане, где при депортации армян провинции Себастья в 1915 году произошли массовые убийства и грабежи. Исследование основано на свидетельствах выживших очевидцев, которые сохранились в армянских архивах, были опубликованы в СМИ, в отдельных книгах и сборниках свидетельства выживших, в документах о судебных разбирательствах над младотурками, а также в других исследованиях по этой теме. Всесторонне рассмотренный материал показывает, что насилие, массовые убийства и грабежи, совершенные группой «Страховая комиссия», координировались властями и по своей природе не являлись беспрецедентными. Особое внимание уделяется отношениям и взаимодействию между связанными с событиями на станции иностранными свидетелями, жертвами и преступными группами.

Ключевые слова: Геноцид армян, Себастья, Коту-хан, депортация, убийство, мародерство, страховая комиссия, провинция, шесть вилайетов, иностранные свидетели.